КӨЗКӨРГЕН

АЙТА ЖҮРЕР АҚИҚАТ

МАХАМБЕТ ӨТЕМІСҰЛЫ ТУРАЛЫ БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНДА ІРІЛІ-ҰАҚТЫ, БІЗДІҢ ПІКІРІМІЗШЕ, «БІР ҚАЙНАУЫ ІШІНДЕ» ТҮРЛІ МАТЕРИАЛДАР ЖАРЫҚ КӨРІП ТҰРАДЫ. ОСЫЛАРДЫ САРАЛАЙ ОТЫРЫП, БАБАМЫЗ ТУРАЛЫ ОНЫҢ КЕЙБІР ТҰСТАРЫНА ҮН ҚОСУДЫ ЖӨН КӨРІП ОТЫРҒАН ЖАЙЫМ БАР. ОҒАН ҚОСА, КЕЙ ДАСТАРХАН БАСЫНДА, НЕ КЕЗДЕСУЛЕРДЕ БАТЫР БАБАМЫЗ ЖӨНІНДЕ МАҒАН СҰРАҚ ҚОЮШЫЛАР ДА БОЛАДЫ. СОНДЫҚТАН ОНЫҢ МҮРДЕСІН ҚАЙТА ЖЕРЛЕУ ЖҰМЫСТАРЫНА ТІКЕЛЕЙ АРАЛАСҚАН АДАМ РЕТІНДЕ ЖӘНЕ ҚОЛДА БАР ДЕРЕКТЕРГЕ СҮЙЕНІП, ЫҚЫЛАС БІЛДІРУШІЛЕР ҮШІН ТӨМЕНДЕГІ МАТЕРИАЛДЫ ОҚЫРМАН ҚАУЫМҒА ҰСЫНАМЫН.

Негізінде, ғасырдан астам уақыт бұрын ең даладағы жалғыз әйелдің қаухары шамасында ғана жер қойнауына тапсырылған батырдың ешқандай белгісі, не ескерткіші, моласы жоқ, керісінше, ешкім білмеуі үшін әдейі тегістеліп (үстінен қой да айдап) тасталған сүйегін бүгінгі ұрпаққа жеткізген қайырқол адамның еңбегі тарихи зор маңызға ие деп білемін. Ол – Қаратоқай Беріш Бектұрғанов Құрақ екендігі тарихта таңбаланған. Құрақ Дінмұхамбет баласы өзінің атасы Тәшкеннің атына емес, арғы атасы Бектұрғанның атын тегіне алған екен. Бұл туралы Құрақтың баласы, 1962 жыл Алматы ауыл шаруашылығы институтынан инженер-механик мамандығымен Тайпақ, Жәнібек аудандарында, Орал қаласында басшылық жұмыстар жасаған Амангелді Бек-Құрақ өзінің 2008 жылы шығарған «Әке аманаты» кітабында баяндайды. Бұл кітапқа 2006 жылы алғысөз жазған белгілі жазушымыз – Әзілхан Нұршайықов. Осылай тарқатпасақ, оқырман Бектұрғанды Құрақтың әкесі, не атасы деп ұғынады ғой. Осы Құрақ Махамбет сүйегінің жатқан жерін белгілі жазушылар - ғалым Қажым Жұмалиев пен ақын Тайыр Жароковқа олардың қолқалауы бойынша апарып көрсеткен. Сонда қатынасқан Есбол ауданының белгілі азаматы Құспан Еспосынов арқылы 1966 жылы шілде айының бірінші жартысында (8 шілде болуы керек) Ноэль Шаяхметов бастаған топ батырдың сүйегін қазып алғаны зерделі көпшілікке аян.

Қ.Бектұрғанов сол сүйекті Ноэль, ең болмағанда, кері қайтармай, «жертөледе сақтағанына» ренжіп ҚазақССРы Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы И.Әбдікәрімовке батыр баба сүйегін еліне жеткізу жөнінде хат жазады. Оған - сүйек Атырау қалалық ішкі істер бөліміне жіберілгендігі туралы жауап алады. Содан Құрақ Гурьевке әдейі сүйекті алып келуге жол тартқан. Бірақ Гурьевте сүйекті жеке адамның алып кетуіне болмайтындығын, тиісті орындардың ресми рұхсаты қажеттігін түсіндіріп, бермеген екен.

Бұдан бұрын баласы Амангелдіні Алматыға жиналысқа баратын бір топқа қостырып екі рет (1968 және 1971 ж.ж) Ноэльден батыр бабаны сүйегін алып келу үшін жіберіп те алған. Бірінде Ноэльдің әйелі мен қызы «Өзі ауылда жоқ» деп есік ашпаған екен (Калинин көшесі, 119 үй, 6 пәтер). Құрақ Махамбеттің сүйегі жеті жыл осы үйдің үйасты қоймасында (подвалында) жатты деп есептейді. Бір жағынан, қаладағы көппәтерлі үйлердің астында әр пәтердің сенімді қоймалары болды дегенге де сену қиын. Екіншіден, Ноэльді ол сүйекті қадірлемеді, елге әкелмей подвалға салып тастады деп кінәлауға да болмайды деп санаймын. Себебі қадірлемейтін болса ау баста Қараойға барып (белгілі академик-археолог Сайым Бамұхановтың жұмсауымен) қазып алмас та еді. Және ол ғалым адам, ақылсыз екен деуге жатпайды. Оның үстіне Ноэль Қазақстан Компартиясын Д.Қонаевтан бұрын басқарған (қателеспесем, жалғыз және алғашқы қазақ Ж.Шаяхметовтың тұқымы – ұлы (кей жерде немересі деп те жазады) емес пе! Текті тәрбиелі адам ғой. Қалай десек те, Махамбет бабамызды елімізге жете әйгілеу жұмыстарында Қ.Бектұрғановтың еңбегі елеулі-ақ. Әкесі Дінмұхамбеттің аманатын ақтай алмадым деп (Махамбет жатқан жерге белгі, ескерткіш салыну орнына, көмілген сүйектерін де қазып алып кетіп, оны орнына да салмай, ақырында оның көрінің де бос қалғаны) қиналып жылдар бойы уайымы, мұны қалпына келтіру үшін қолынан келгенінің бәрін де жасағаны үлкен жүректі азаматтың ғана қылығы. Сондықтан Атыраудағы Исатай-Махамбет алаңына тірелетін, не Азия беттегі Махамбет көшесімен қиылысатын бір көшеге оның атын берсе артық болмас еді.

Осы жерде айта кетсем артық болмас, Исатай-Махамбет көтерілісін зерттеушілерге қажеттігі бар деп есептеп (бұнда айтылатын деректер тарихшылардың өздерінің қолында болуы да мүмкін) мақалаға қосып отырмын.

Қазіргі Түщықұдық ауылының тумасы, бүгінде белгілі ғалым, филолог-доктор, профессор Бабанияз Әбілқасимов (қазір Алматыда, жақында ғана 90 жасқа шыққанын ғылыми орта атап өткен) Орынбор мұрағатынан кездейсоқта бұл көтерілісті жаншыған полковник Геккенің рапортына тап болып, сол құжатта Исатайдың дәптер қағазына қарандашпен арабша (Бабаш ағамыз жастайынан арабша оқи алатын-ды) Асау Барақұлына жазған хаты: «Ақбұлаққа пәлен күні барамыз, сонда келерсің» дегендей мазмұнда болады. Қалай болғанда да, осы хат Геккенің қолына түсіп, оның отряды ол жерге екі күні бұрын (10 шілдеде) барып Исатайларды әбден дайындалып күтіп алған екен. Исатайды екі орыс, екі қазақ жабылып, сауытынан оқ өтпегесін, әуелі атын атқан, жаяу жүріп те бірнеше қарсыласын өлтіргесін, оны арт жағынан бір қазақ құрық лақтырып жығып жалаң тамағынан атып өлтірген делінеді рапортта. Бұл төртеуіне 125 сомнан сый төленген (барлығы 500, егер тірі ұстаса – 1000 сом тігілген екен).

Бұл жөнінде 1997 жылы шыққан Әнес Сарайдың «Исатай мен Махамбет» кітабында, Орал әскерінің атаманы генерал В.О.Покатилонның рапорты т.б тарихи деректерді зерттеген Бабаш ағамыздың тың болжамдары (тарқатпай-ақ қояйын) жазылған құжат Исатай аудандық «Нарын таңы» газетінің 4.08.2007 жылғы №31 санында бар.

Мен әлі білмей жүрген болуым әбден мүмкін, себебі мен тарихшы да, жазушы да емеспін, бірақ Махамбеттің басын қашан, кім, қалай әкеліп денесіне қосқаны туралы түрлі пікірлер бар екен, қайшылықтар да жоқ емес. Қолынан келетін бір азамат осыны нақты

дәлелдеп, халыққа айқындап беруі қажет-ау. Әрине, қайталай айтамын, мүмкін мұны білмей де отырған шығармын.

Мен Индерде он жылдың үстінде аудандық партия комитетінің екінші хатшысы ретінде идеология мәселелеріне басшылық жасадым. Сонда аудан жұртшылығы өмірінде қалдырған із, тындырылған іс ретінде ең әуелі Махамбет бабаның сүйегін өз қабіріне қайта жерлеуді өткізгенімізді әрқашан мақтан тұтамын. Мұны маған тарих берді.

Негізінде қайта жерленбестен бұрын, Махамбет сүйегі соңғы жылдарда белгілі ғалым Шаяхметов Ноэльден алынып, Ішкі істер органдарында «до особого распоряжения» сенімді сейфте сақталған екен... (Бабамыздың сүйегіне тиісті қамқорлық жасалмай, пәлен жыл подвалда жатты, біреудің гаражында жатты деген жоғарыдағыдай әңгімелер де болмай қалған жоқ қой). Одан өз топырағына тапсыру туралы мәселе нақты шешілгеннен кейін (сүйекті Гурьевтегі өзі атындағы театр алаңында, Индерборда, Алматыда жерлеу туралы ұзақ әңгімелерден соң) біз өзіміздің аудандық ішкі істер бөліміне алдырғанбыз. Алдыңғы түні «Өзіміз (тиісті 3-4 адам)» көріп, түгендеп, рәсімдеп қойғанбыз.

Қайта жерлеу жұмыстарын ұйымдастыратын комиссияға аудандық атқару комитеті төрағасының орынбасары М.Ахметова басшы болды. Махамбет қабірінің үстіндегі «Деңдербор кеншілерінің» қойған тасын (әлі бар) көтеріп, қабір қайта қазылды, түгел ішіне тас қаланып цементтелді. Жәндік, не айналадағы ауыл малдарынан, ит-құстан сақтау үшін беті бүркемеленіп, айналасы уақытша қоршалып қойылды. Бұл жұмыстарға рудник басшыларының бірі Ж.Сармұханов көп еңбек сіңіріп еді. Махамбеттің қазіргі мазарын салуда Индер ауданы әкімі болған марқұм Д.Төленовтың еңбегі ерекше (қаражат жоқ, заманның өлара кезінде материалы, басқа да қажеттер үшін тірілей түйелер беріп салдырттық қой деп айтып отыратын еді).

Жерленетін күн шуақты болды, бірақ сүйек салынбастан бұрын бір шөкім бұлт қана келіп сәл себелеп жаңбыр өтті. Мұны бабаның қабіріне нұр төгілді деп, және жиналған халық сол рәсімді өткізуге «жоғарыдан» ризашылық білдіргені деп әңгімеледі.

Белгілі азамат, ғалым Х.Абисатовтың жазбаларында көп деректер келтірілген, сол шараның ішінде басқарып жүрген біздердің қатеріміздің шығып кеткен біраз мәселе айтылыпты. Хайыржан баба сүйегін қазуға да, қайта жерлеуге де қатынасқан ғалым ғой. Бірен-саран кісі аттарындағы дәлсіздіктер айтылған материалдарға сызат түсірмесі хақ. Бек рахмет дейміз рухына. Сол мақала қазір құнды тарихи дерекке айналып отыр.

Негізінен бабамыздың сүйектері саусақтардың бірер буындарынан басқасы түгенделіп орнына салынды. Бір жамбас сүйегі көпіршіктеніп (ұақ тесіктеніп) қалыңдаған. Мұның себебін Хайрекең жазды. Біздер оны кезінде сүйектен түскен құрт, не қатерлі ісіктің салдары шығар деп ойлағанбыз. Қақ төбесі айбалтамен сыналап шауып ойылған, сол сына сүйекте жоқ. Ал бір жақсүйегі астынан жонылып түскен. Басын кеспек үшін желкеден ұрған айбалта жағын «жалап» кеткен сыңайлы.

Сол бас сүйегі арқылы жасалған мүсін бойынша бабаның ең алғашқы бейнесін майлы бояумен марқұм Хаман (Х.Ерғалиев) өзі салдырып Махамбеттің 175 жылдық мерейтойына арнай, Махамбет театрында өткен облыстық салтанатқа әкеліп тапсырып еді. Сол портрет Махамбеттің кейінгі суреттеріне ресми оригинал болуға тиісті деп білемін.

Хаманның сондағы сөйлеген сөзінен есімде қалғаны: «Тарих батырлық пен ақындықты қатар игерген. Мысалы Тычина, Неруда сияқты, санаулы ғана бейнелерді біледі. Бірақ олардың ішінде тек Махамбет қана жырын суырып жауының көзіне айтқан, басқалары ойын жазып шығарып, жалғастырған. Сондықтан да Махамбет тұлғасы тарихта жалғыз дара» - дегені еді.

Сүйекті қайта жерлеу рәсімінде қабір басында «1966 жылы Махамбет мүрдесі қазып алынып, 15.05.1983 жылы қайта жерленді. Бұнда ескерткіштер комплексі салынады» деп мәрмәрдан ойылған тақта орнатып аштық. Мұны жұртшылық аудан басшылығының баба рухына берген уәдесі ретінде қабылдады, ол кейін жасалған көп істерге жетеледі де.

Мазардың эскизіне конкурс жарияланды, онда облархитектор Ю.Корнейконың жобасы жеңімпаз атанып, макеті Махамбет атындағы аудандық тарихи өлкетану мұражайына қойылды. Ол қазіргі ескерткіштен күрделілеу және мазмұндырақ еді.

Сол кездегі қатал да сан-түрлі кедергілерге қарамастан кесенеге қаржы жинау үшін аудан түлегі, облыстық мемлекеттік банк төрағасы Ә.Бекешевтің қарсы болмауы арқасында ауданда бұрын практикада жоқ «Махамбет қорын» аштық. Түрлі сенбіліктер өткізіп, көптеген ұжымдар өз шешімдерімен бір күндік жалақыларын осы қорға аударды, сөйтіп 1988 жылда 20 мың сомнан астам (ол қазіргі миллиондарға тұрарлық) ақша жиналып еді.

Қабірден 150 метрдей Қаройға таман жерге түрлі шаралар өткізгенде жасақтау үшін Махамбет мұражайының көшпелі экспозицияларына арнап тұрақты павильон орнаттық. Әлі тұр. Бұл сұраныспен ғана Алматыдағы «Сауда жабдықтары» зауыты шығарған алты қанатты темір «киіз үй». Облыстық сауда басқармасының бастығы марқұм Б.Қаленов ағамыздың қолдауымен, Индер рудниги басшысы Х.Байбосынов біржолғы көмектерін жасады.

Бұл «киіз үй» Қаройдағы Махамбеттің басы шабылатын қараша үй де іспетті. Ауданымыздағы түрлі мекеме басшыларының (Н.Қонасов, Б.С.Паличев, М.Бақтығалиев т.б) қолдауымен оның айналасына және зиратымен екі ортаға асфальт төселді, екі жағына ағаш отырғызылып, бәрінің сыртына темір қоршау жасалды. Шетіне суымен цистерна қойылып, жүргіншілер, не әдейі тағзым етуге келгендер ол ағаштарды суарып тұрды, соның арқасында барлығы да өсіп шықты. Өкінішке орай бүгінде ол ағаштар құрап таусылған деуге болады.

Көктаудан Малайсарыға дейін автогрейдермен жол тартып қойылды, қажет жерге баба басына сілтейтін жол көрсеткіштер қағылды.

Жерлестігімізді пайдаланып сол кездегі республиканың Жергілікті өнеркәсіп министрі марқұм Ғ.Мырзағалиев (Түщықұдық ауылындағы орта мектеп Ж.Мырзағалиев атында ғой. Сол Жұмабайдың, інісі Ұзақбайға берген баласы делінеді, ағайындар арасында) арқылы Өнеркәсіп-құрылыс материалдары министрі С.Парымбетовпен кездесуге қол жеткіздік, оның рұқсатымен «Казмрамордан» Махамбет ескерткішіне қажет 200 шаршы метр мрамор алатын болдық. Сол кезде «Отырар» қонақ үйінің директоры, дипломат, өзіміздің Қайрат Исағалиевтың машинасымен Бурундайдағы карьерге барып, түсін, т.б мәселелерін шешіп қайтқанбыз. Ауылға келгесін Бурундайға тікелей машинамен райкомхоз Қ.Жұмағалиев ағамызды жіберіп алдырдық.

Аудан қаламгерлерінің және ақындардың ойын жетілдіріп, қаламын ұштау мақсатымен жүлделер тағайындап, жыл сайын Махамбет поэзиясы күндері, айтыс, мүшайралар өткізіліп тұрды. Соның бірі «Отырар сазы» оркестрінің ауданымызға келуімен ұштастырылған еді. Айтпағым - Махамбеттің жырларын оқып қана шабыттанып жазылған Нұрғисаның «Махамбет» поэмасын оркестр кең дала төсінде, қасиетті бабаның қабірі басында, белгілі Қаройдың жағасында шалқытқанда бүкіл тыңдарман қауым тарих түңғиығына шомып, бабалар істеріне өздері қатысқандай әсерде болса, марқұм Нұрағаң дирижер таяқшасын тастап, орамалымен қайталап «көзін сүртумен» болды, оркестр поэманың жартысын дирижерсіз өзі ойнап шықты. Ғажап үндестік демеуге шара жоқ, өнер мен өмір үндестігі, белгісіз байланыс, құдіретті Махаң мен дарынды ұрпағы Нұрағаң арасындағы тылсым тыныс деген осы шығар деп ойладық!

Бертін келе Махамбет поэзиясы күндерін облыс көлемінде өткізу туралы обком қаулы алған, бірақ ол дұрыс өткен жоқ. Ауданда да тоқтап қалды. Махамбет жырларын олардың сөзіне, мақсатына қарай түрлі керемет мақамдармен айтуға ауданымыздағы белгілі ұстаз марқұм Қ.Қаюпов әбден машықтанып алған-ды. Бері келе облыстағы Махамбет атындағы сыйлықтың лауреаты болды. Гурьевтегі аудан күндерінің бірінде кезіндегі жалғыз базар ортасына кузовтардан жасалған сахнада Кенжекең көпшіліктің сұрауына орай екі сағат бойы Махамбет жырларын айтып беріп еді. Бұл көрініс тарихымыздағы жырау, ақын, палуан, әншілердің түрлі жәрмеңкелерде өнер көрсетуі іспетті болды, халық базарға сыймай кетті. Ал бүгінгі кейбіреулердің жырлауы басқаша. Махамбет қайғырып өкінсе де ешқашан жасымаған жан, оның әр сөзінен кек алу, өзін тыңдаушысын қайрау, күреске шақыру есіп тұратын мақам керек деп ойлаймын. Кенжекең тап осылай жырлайтын-ды.

Ал бабаның батырлығын үлгі ету мақсатында еркін күрестен жасөспірімдер арасында Махамбет жүлдесі үшін сайыс ұйымдастырып тұрдық. Мұнда марқұм С.Азербаевтың еңбегі өте зор. Бұның өзіндік ерекше традицияларын баяндап жатпай-ақ, соңғы төртінші-бесінші жарыстарға республика көлемінен ғана емес Астрахан, Красноводск қалаларынан командалар қатысуы оның мәртебесін халықаралық дәрежеге жеткізіп жүрді.

Қазір «Самалдың» алдында («Жастар» дүкені, «Құлыбаев үйі» маңы) Жайықты жағалай әр жерде түрлі тас мүсіндер болды, оларды алматылық мамандар Индердің тастарынан қашап жасап еді. Сол тастарды Көктаудан өзіміз кестіріп, Гурьевке жіберуге біраз көмегіміз тиген. Соның ақысына Алматыдан Махамбеттің тас кеудесін әншейін жасатқанбыз, бірақ оны дулығасыз жасап әкелген екен. Дулығамен қайта жасатып, оны типтік жобамен жаңа салынған Махамбет атындағы орта мектептің ауласына орнаттық. Ғажап, мұның да басы кеудесінен бөлек жасаулы болуы мүмкін.

Кезінде жалғыз әйел Типан кеудесін жабатын (басы болмады ғой) тақтай таба алмай киіз үйдің бір сықырлауығымен (есігімен) жауып жерленген қайран Махамбетке садақа да берілмегені хақ. Сондықтан мүрдесі қабіріне қайта жерленген күні Жамбыл атындағы кеншардың (директоры М.Бақтығалиев) малшылары бір кісідей жұмылып жерлеу рәсіміне қатысқан бүкіл халыққа баба рухына арнап ас беріп, құран оқылды.

Кезінде Ғ.Жақиянов бастаған Семей осыдан ширек ғасыр бұрын Абайдың мерейтойын қандай масштабта өткізді десеңізші?!. «Келгенше қонақ, келгесін қонақ иесі ұялады» демекші, тап сондай ресми шара өткізгенде қашан да жерге қарап қалудан сақтаналық дегім келеді. Социалистік жарыс, не конкурс болмағанмен, атақ үшін рәсуа, ас-та төк той дегеннің өзінде біздің Семейден кем соғар ретіміз тіпті жоқ. Басқаны тереңдеп айтпай-ақ қоялық, кемінде қажетті минимумды ұстануымыз керек қой. Мысалы, жұмылып Жарсуаттан ба, Индерден бе, Көктаудан ба кесенеге дейін жол керек-ақ. Ең болмағанда, Көктаудан әрі қарай 20 км жол төселсе жарар еді. Күрделі жөндеуден өткізілген Семей-Абай тасжолы 100 км-ден артық. Көрші Ақтөбеде Әлияның 75 жылдығын жасағанда Қобдаға дейін жолды жөндеп, одан Бұлаққа (Әлияның туған жері) барғанша 7-8 шақырым жерге қаншама жол жұмыстары жасалған еді...

Махамбет сүйегін қазуға қатысқандардың бірі Ж.Бахитов ағамыз болды. Оның көрген білгендерін (бүкіл еңбек жолы аудандағы идеология саласында өтті) кезінде қағазға асыруға болатын еді. Бұл азаматта Ноэльдың Махамбет туралы алғашқы ғылыми кітабы бар (мен оқып қайта бергенмін), соны көбейту, не қайта бастырылса басқа көпшілікке де пайдасы тиер еді. Ол кезде сол кітапты жаңартуға қажетті оргтехника болмаған-ды. Сүйекті қазып алуға одан басқа Қ.Төленбаев, Ноэльдің өзі, Қ.Әбисатовтар да қатысқан. Нақты сілтеме, жорамал және нар тәуекел қабыл болып, мүрденің бас сүйегі өзінің кеудесінде жатқан боп шығыпты, яғни бұл қазба дәл Махамбеттің сүйегі екені айдан анық дәлелденген.

«Махамбет қорына» бір белгілі, беделді, қолынан іс келетін адамды қойып тұрақты жұмыс жасатса деймін. Соңғы кезде қанша ақша түсірді екен (қазір жолдары көп қой, заң да жеңілдеді), меніңше, қателессем кешірім, «көк тиын» да түспеген болар, тіпті қордың өзі бар-жоғы да белгісіз. Керісінше, қор басшысын бюджетке отырғызып, кейбіреулерге «жұмыс орны» болған сыңайлы. Жасауға болатын, бұрын тиісті дәрежеде өткізіліп тұрған шараларды неге жалғастырмаймыз! Махамбет ілімін дәріптеп, оны жастарымыздың бойына сіңіруге бағытталған жұмыстар түрлі науқанға ғана байланысты емес еді.

Жігерлі, айбарлы Махамбеттің, дара дана Махамбеттің, сазгер-ақын Махамбеттің тұлғасынан бүгінгі ұрпақтың алар тағылымы неғұрлым мол болсын, ағайын. Соған жұмыстанайық!

Қатимолла РИЗУАНОВ,
мемлекеттік қызмет ардагері